

УДК 833+8.085

СЛОВНИК КОНЦЕПТІВ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЯК КЛЮЧОВА ПРОБЛЕМА НАВЧАЛЬНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Анастасія Надолинська

*Південноукраїнський національний педагогічний університет
ім. К. Д. Ушинського,
кафедра української філології,
вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, 65020, Україна,
тел.: (048) 723 40 98*

Уточнено сутність поняття “концепт” з погляду сучасної когнітивної лінгвістики, теоретично обґрунтовано та проілюстровано зміст та структуру словникової статті.

Ключові слова: концепт, словник концептів, словникова стаття.

За останні десятиріччя на перетині лінгвістики з суміжними галузями знань виникло ряд дисциплін, наприклад, на стику лінгвістики і психології з'являється психолінгвістика і когнітивна лінгвістика, на перетині етнології, культурології і лінгвістики – етнолінгвістика, лінгвокультурологія, на перетині соціології та лінгвістики – соціолінгвістика, а також праці, які присвячені цим новим галузям науки (М. Ф. Алефіренко, Н. Д. Арутюнової, А. П. Бабушкіна, М. М. Болдирева, В. І. Карасика, В. В. Колесова, О. С. Кубрякової, Д. С. Лихачова, В. А. Маслової, З. Д. Попової, Г. Г. Слишкіна, Ю. С. Степанова, Й. А. Стерніна, В. Н. Телі). Це, у свою чергу, спричинило перерозгляд окремих теоретичних положень і класичної лінгвістики, адже не випадково із загальної лексикографії виділилась самостійна прикладна дисципліна – навчальна лексикографія. Її мета та завдання полягають у розробці одномовних чи багатомовних словників. Для сучасної української лексикографії характерне багатство різних видів словників, наприклад: “Словник символів культури України” (2002), “Знаки української етнокультури” (В. Жайворонок, 2006), “Україна в словах: Мовокраїнознавчий словник-довідник” (Н. Данилюк, 2004) та інші. На нашу думку, з-поміж різних видів словників, належне місце повинен посісти словник концептів української культури, тому **актуальність** дослідження зумовлена, насамперед, соціальним запитом, тому що словник концептів української культури несе важливе змістове, емоційне й естетичне навантаження, забезпечує передачу і збереження загальнолюдських і національних цінностей. Засвоєння концептів української культури розширює культурний кругозір особистості, прищеплює прагнення зберігати і примножувати духовні і матеріальні скарби, надбані попередніми поколіннями. **Мета** статті полягає в обґрунтуванні теоретичних засад словника концептів української культури як ключової проблеми лексикографії. Відповідно до мети було поставлено такі **завдання**: розглянути поняття когнітивної лінгвістики, що трактує концепт як лінгвокультурологічний феномен, уточнити структуру словникової статті.

Згідно з умовами дослідження головну увагу було приділено когнітивній лінгвістиці, яка досліджує ментальні процеси, що відбуваються під час сприйняття, осмислення і пізнання дійсності мовною свідомістю, а також форми та види їх ментальної репрезентації. Як відомо, метою когнітивної лінгвістики стає “розуміння того, як здійснюються процеси

сприйняття, категоризації, класифікації та осмислення світу, як відбувається накопичення знань, які системи забезпечують найрізноманітніші види діяльності з інформацією” [6, с. 12]. Інструментом оперування в когнітивній лінгвістиці стають “оперативні одиниці пам’яті – фрейми (стереотипні ситуації, сценарії), концепти (сукупність всіх смислів, охоплених словом), гештальти (цілісні допонятійні образи фрагментів світу)” [6, с.13].

У когнітивній лінгвістиці вивчення концептів перебуває в центрі постійної уваги, проте єдності в розумінні терміну «концепт» у науці допоки не існує. Так, під концептом у сучасних дослідженнях переважно розуміють ментальне утворення, що відображає об’єкти як наочного, так і ідеального світу, є одиницею колективної свідомості, яке зберігає національна пам’ять носіїв мови, для якого характерні багатовимірність, дискретність значення (М. Ф. Алефіренко, Н. Д. Арутюнова, В. І. Карасик, В. В. Колесов, З. Д. Попова, Г. Г. Слишкін, Й. А. Стернін). При цьому концепт розглядають як багатовимірну ментальну одиницю, елемент свідомості. Ю. С. Степанов визначає концепт у лінгвокультурологічному плані: “Концепт – це ніби згусток культури у свідомості людини, те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини. І, з іншого боку, концепт – це те, за допомогою чого людина – пересічна, звичайна людина, не “творець культурних цінностей” – сама входить у культуру, а в окремих випадках впливає на неї ... Концепт – основна клітинка культури у ментальному світі людини” [13, с. 40 – 41].

Отже, у кожному концепті поєднані принципово важливі для носія мови знання про світ, а разом з тим відкинуті несуттєві уявлення. Система концептів створює картину світу (світобачення, світосприйняття), в якій відображено розуміння людиною реальності, її особливий концептуальний “малюнок”, на основі якого людина сприймає світ. Концепт утілюється в слові, саме тому назва концепту стає “згустком значень”, носієм уявлення не тільки про поняття, що означене словом, але і про емоційні елементи, оцінки, асоціації, образи, характерні для цієї культури [13, с. 68]. Описуючи концепти, ми, слідом за Р. М. Фрумкіною, розрізнятимемо ядро і периферію концепта. Ядро – це визначення, почерпнуті зі словників тої чи іншої лексеми. Саме матеріали тлумачних словників пропонують дослідникам великі можливості у плані розкриття змісту концепту, у виявленні специфіки його мовного вираження. Периферія – це суб’єктивний досвід, найрізноманітніші прагматичні складові лексеми, конотації та асоціації. Концепти утворюють власні “концептуалізовані наочні ділянки, об’єднуючи в загальному уявленні імена, їх атрибути, речі, міфологеми, ритуали тощо” [13, с. 68]. З. Д. Попова та Й. А. Стернін, узагальнивши значну кількість визначень концепту, дійшли висновку, що когнітивний концепт формується у свідомості особистості із:

- а) його безпосереднього чуттєвого досвіду – сприйняття світу органами чуття;
- б) предметної діяльності людини;
- в) розумових операцій з уже існуючими в його свідомості концептами;
- г) мовного знання (концепт може бути повідомлений, пояснений людині в мовній формі);
- д) шляхом розуміння мовних одиниць [6, с. 48]

Уведення в науковий обіг нового терміна “концепт”, замість терміна “поняття”, багато хто з дослідників пояснює тим, що поняття “концепт” інтегрує різні традиційні теорії значення (логічні, психологічні, поведінкові). На нашу думку, найбільш вдалим визначення концепту подає “Короткий словник когнітивних термінів”: “Термін, який служить для пояснення одиниць ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості і тієї інформаційної структури, яка відображає знання і досвід людини, оперативна змістова одиниця пам’яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку, всієї картини світу, відображеної в людській психіці” [4, с. 90].

На думку Д. С. Лихачова, концепти посідають належне місце у словниковому запасі мови, де виділено такі 4 рівні:

- 1) словниковий фонд (уключаючи фразеологізми);
- 2) значення словникового типу, як вони визначені у словниках;
- 3) концепти – деякі репрезентанти знань, приховані в тексті “замісники”, певні потенції значень, що полегшують спілкування і щільно пов’язані з людиною і її національним, культурним, професійним, віковим та іншим досвідом;
- 4) концепти окремих значень слів, які залежать одне від іншого, складають певні цілісності, названі концептосферою [5, с. 283]. Як бачимо, внаслідок когнітивно-лінгвістичних досліджень було запропоновано опис відповідного концепту як елемента національної концептосфери культури.

Окремі питання, присвячені аналізу лінгвокультурних концептів, розглянуто в працях В. Н. Телії, А. Вежбицької, М. А. Красавського, О. С. Кубрякової, О. О. Селіванової та інших. Науковці доводять, що вербалізація концептів може типологізуватися з точки зору:

- 1) лінгвістичного оформлення (лексичні, фразеологічні – А. П. Бабушкін, М. М. Болдирев);
- 2) дискурсу як середовища їх мовного існування (повсякденні, художні і наукові – В. І. Карасик);
- 3) актуальності як для всіх націй, так і для окремо взятої нації чи для соціальних груп (універсальні, етнічні, групові, індивідуальні – Д. С. Лихачов).

У зв’язку із викладеним, на сучасному етапі розвитку вітчизняної лінгводидактики дедалі актуальнішою стає потреба систематизованого опису найважливіших для національної концептосфери концептів української культури й упорядкування мовного матеріалу, в якому репрезентовано той чи інший концепт. Означене, на нашу думку, може бути реалізовано завдяки створенню відповідних словників, одиницею опису в яких виступатиме концепт як інтегрована лінгвокультурологічна одиниця, що охоплює енциклопедичний і лінгвістичний аспекти семантики, поєднуючи лексичне значення і лексичний фон. Окрім того, концепт як одиниця когнітивної лінгвістики і лінгводидактики співіснує з альтернативними і теоретично обґрунтованими термінами лінгвокультурології – лінгвокультурема (В. В. Воробйов) і логоепістема (С. М. Верещагін, В. Г. Костомаров). Зокрема В. В. Воробйов в обґрунтуванні поняття лінгвокультуреми, спираючись на концепцію слова О. О. Потебні, розробив теорію лінгвокультурологічного поля як ієрархічної системи одиниць, охоплених спільним мовним значенням. На думку вченого, до найважливіших структурно-семантичних компонентів такого поля належать: ім’я (ядро) поля і його інваріантний лінгвокультурологічний смисл (інтенціонал імені і поля); класи (групи) лінгвокультуреми як одиниць власне мовного і позамовного змісту (екстенціонал поля), центр і периферія; категорійні відношення лінгвокультуреми в полі; парадигматика лінгвокультуреми; синтагматика лінгвокультуреми [1, с. 48].

Наукові положення вчених щодо розуміння концепту, було використано при розгляді структури словникової статті розроблюваного словника концептів української культури.

Умовно словникову статтю було поділено на загальне визначення (поняття), у яке вкладено ядро концепту – словникові дані, та символічне значення, у яке вкладено периферію – різні прагматичні складові лексеми, конотації та асоціації.

Проект Словника концептів було умовно структуровано за 3 макрополями:

I. Флора:

1. Концепт дерева
2. Концепт квітки

3. Концепт куща
 4. Концепт трав
- II. Фауна:
1. Концепт тварини:
 - свійські тварини
 - дикі тварини
 2. Концепт птаха
 3. Концепт комах
 4. Концепт плазунів або земноводних
- III. Український побут:
1. Концепт їжі
 2. Концепт свята
 3. Концепт хати.

Кожен із запропонованих концептів буде конкретизовано за допомогою слів-символів. Проілюструємо прикладом: для характеристики й опису концепту “**дерева**” як ключового, було розглянуто образні, оцінні та асоціативні компоненти, пов’язані з окремими деревами символами, такими, як “*дуб, верба, тополя, береза, яблуня, ясен, клен*”. Поки опишемо одне слово-символ “верба” і розкриємо його значення в українській етнокulturі.

Верба (Salix) – “рід рослини вербових. Дерева, кущі, кущики заввишки від 30 см до 30 – 40 м. Листки чергові, цілісні, черешкові. Квітки одностатеві, дводомні, з редукованою оцвітиною, зібрані в сережки. Плід – одногнізда багатонасінна коробочка. Є приблизно 500 видів верби, поширені майже по всій земній кулі” [14, с. 184].

Верба – улюблене дерево українських народних пісень, в яких воно виступає з незвичайно багатою символікою. “А над самою водою верба похилилась” (Тарас Шевченко) [7, с. 138]. Верба є символом весни, України, батьківщини: “Без верби і калини нема України”, говорить народна мудрість; надзвичайної працездатності:

“Не повернулись козаки з походу,

Не заграють сурми на зорі...

Будуть вік стояти біля броду

Посивілі верби - матері” (В.Симоненко) [7, с. 138]

Верба бере силу з води, тому не випадково кажуть: “Де верба, там і вода”; рослина вказувала людині, де копати криницю: “Там криниця, де вербиця” (вона також була дороговказом для подорожнього, де можна попити води самому і напоїти коня чи волів); життєздатна рослина, тому кажуть: “Верба – як трава лугова: ти її покоси, а вона знову буде рости”; в українській етнокulturі займає значне місце – як окраса українського села, як найперший свідок людської діяльності і стосунків; під вербами білим полотном, спочивали, там також було улюблене місце молодіжних зібрань (колодок, вулиці) і побачень (у Лесі Українки: “Там біля греблі, під вербами були другі колодки, отам-то й збиралась молодь на вулицю”) [3, с. 72].

Як ідеальне дерево, воно вкрите “золотою корою” й має силу розвинути 700 квіток, себто віток, що символізують численний рід:

А у нашого господаря

Золота верба,

А на тій вербі золота кора,

А на тій вербі рожеві квіти.

Ой то не верба – Іванкова жінка,

Ой то не квіти – то Іванові діти... [7, с. 138.]

У весільній пісні:

*Де стоїть верба не рік, не два.
Не стій, вербо, розвивайся,
Розвий собі сімсот квіток,
Сімсот квіток і чотири;
Всім боярам по квіточці.
Усім дружкам по квіточці:
Андрієчку нема квітки –
Андрієчку квітка –
Марусенька дівка... [7, с. 138].*

Також верба є символом матері та дружини, як ми вже бачили в колядці про “золоту вербу”: ”Ой то не верба – Іванова жінка...” Наведемо ще один приклад у пісні, де верба – дружина, та ще й зажурена:

*Ой вербо, вербо, де ти зроста,
Що твоє листячко вода знесла?
Ой знесла, знесла бистра й вода,
А я молода, як ягода.
Не піду заміж за рік, за два,
А піду заміж аж п'ятого
За п'яниченьку проклятого.
Ой кажуть люди, що він п'є,
І цювечора із корчми йде [2, с. 62].*

Виступає верба й як символ суму:

*1. На городі коло броду
Верба похилилась
Зажурилась чорнобрива,
Тяжко зажурилась (Т. Шевченко) [7, с. 139]*
*2. Коло річки стара верба, на воду схилилась,
Думу думає свою, чомусь зажурилась.
Зажурилась вона, що минає літо,
Прийде люта зима, їй тоді не жити.
Уже сохнуть гілочки, вода корінь мис
Від морозу і хуги, її душа задубіє.
А поки що сонце гріє, і пташки співають,
І тобі, вербиченько, життя звеселяють... [7, с. 139].*

Складну символіку верби-дівчини знаходимо в іншій пісні:

*Ой, не стій, вербо над водою,
Не пускай гілля, по Дунаю,
Ой Дунай - море розливає,
І день і ніч прибуває
Та з верби корінь підмиває,
Із верху вершок усихає.
Ой, стань собі, вербо, на риночку
У хрещатому барвіночку,
У запашиному васильочку... [7, с.139].*

Щоб зрозуміти цю символіку, треба пам'ятати, що стояти чи ходити значить залицятися, любити; пускати гілля, розвиватися – виходити заміж, сохнути – підупадати (тут асоціація з сухотами); ходити в барвіночку та в васильочку, себто в вінку – бути

дівчиною. У пісні в дуже гарній символічній формі висловлено дівчині пораду не виходити заміж, бо те заміжжя принесе горе й хворобу, а залишатися далі в вінку дівчиною.

Верба не дає жодного плоду. Тому вона стала символом неплідності. “Грушки на вербі” – це небувальщина, вигадка. “У нього на вербі грушки ростуть”, – кажуть про людину, що оповідає неймовірні речі. Сюди ж належить й приповідка: “Гарбуза наїсися, на вербу подивися, то й зараз знову будеш голодний”. Проте “ховатись під вербами”, що дають добрий, але небезпечний захисток, – значить вести розпусне життя. Верба стає й символом небезпечного чи незаконного кохання. Тому й Тарас Шевченко писав: “Не стояла б до півночі з милим під вербою...”

“Суха верба” – місце побуту нечистого, загалом – нечисте місце, бо важко вербі – хіба з допомогою нечистого – всохнути. Тому в Галичині кажуть: “Дві речі Бог дав бідним – картоплю та вербу” – бо верба, що росте по всіх усюдах дає бідному паливо (І. Франко “Приповідки”, I, с. 130). Смерть верби – втручання нечистого, тому й кажуть: “Відчепися від мене, а вчепися сухої верби”, – себто властиво: “Іди к чорту!”, “Іди до біса!” (Франко, I, “Приповідки”, I, с. 211). Зате свячена верба – охорона від нечистої сили. Свячать її в Вербну Суботу, а потім частину бережуть у хаті, під образами на всякий випадок, а також, як писав проф. Сумцов – “від відьом”; частину ж садять на городі: “Хто посвячену вербу має, ним самим посажену, той при кінці віку може на ній спастися: ото, як стануть за ним ганятися різні демони, щоб привернути його під свою владу, так він на неї влізе і сидітиме, і його ніхто не може чіпнути...” (Дикарев “Посм. Писання 1903”, с. 58). Дівчата на виданні, посадивши свячену вербу, дуже її пильнують: якщо верба прийметься, дівчина ще того року віддасться (Андрієвський “Звичаї і обряди”. 1941, с. 32) [7, с. 139]

Після такого розгляду слова символу “верба” можемо сказати, що ядром концепту “дерево” буде рослина, а периферією – символ весни, України, батьківщини, дівчини, матері, замужньої жінки, суму, неплідності. Як бачимо, дерева у поетичному мовленні народу та українських письменників зберігають як основні ознаки, закріплені у словниках, так і додаткові (народнопоетичні, символічні) когнітивні ознаки. З деревами пов’язують внутрішній стан людини, її душу, переживання. Звернення письменників до образу дерева позначене глибокими народними традиціями, а тому відтворює українську ментальну сутність і займає важливе місце в українській концептосфері.

Отже, теоретичним підґрунтям словника концептів української культури послуговуватимуть понятійно-термінологічний апарат когнітивної лінгвістики, яка досліджує ментальні процеси, що відбуваються під час сприйняття, осмислення і пізнання дійсності мовною свідомістю, а також форми та види їх ментальної репрезентації. Наукові положення щодо концепту як лінгвокультурологічного феномена та його структури стали базою для побудови словникової статті розроблюваного словника концептів української культури, зокрема, концепти української культури ми конкретизувати за допомогою слів-символів.

1. Воробьев В. В. Лингвокультурология. Теория и методы. М., 1997.
2. Дмитренко М. Українська фольклористика. К., 2001.
3. Жайворонок В. Знаки української етнокультури. Словник довідник. К., 2006.
4. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общей ред. Е. С. Кубряковой. М., 1996.
5. Лихачев Д. С. Культура как целостная динамическая система // Вестник РАН. 1994. № 8. Т. 64.
6. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику: учеб. пособие. М., 2007.
7. Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Буенос-Айрес, 1957. Кн. 1.

8. *Горошкіна О. М., Нікітіна А. В., Пентиліюк М. І.* Основи когнітивної методики навчання мови // Педагогічні науки: Зб. наук. пр. Херсон: ХДУ, 2006. Вип. 42.
9. *Попова З. Д., Стернин И. А.* Понятие “концепт” в лингвистических исследованиях. Воронеж, 2000.
10. *Попова З. Д., Стернин И. А.* Очерки по когнитивной лингвистике. Воронеж: Истоки, 2001.
11. *Попова З. Д., Стернин И. А.* Когнитивная лингвистика. М., 2007.
12. *Слышкин Г. Г.* От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. М., 2000.
13. *Степанов Ю. С.* Константы. Словарь русской культуры. М., 1997.
14. Українська радянська енциклопедія. К., 1978. Т. 2.

THE DICTIONARI OF CONCEPT OF THE UKRAINIAN CULTURE AS A KEY PROBLEM OF LEXICOGRAPHY

Anastasiya Nadolinska

*K. D. Ushinskiy South-Ukrainian National Pedagogical University,
The Ukrainian Philology department,
26, Staroportofrankivska Str., Odessa, 65020, Ukraine,
phone: (048) 723-40-98*

An author is specify essence of term “concept” from point of modern cognitive linguistics, theoretically is proved and the maintenance and structure is illustrated vocabulary entry.

Keywords: concept, the dictionary of concept, vocabulary entry.

СЛОВАРЬ КОНЦЕПТОВ УКРАИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ КАК КЛЮЧЕВАЯ ПРОБЛЕМА ЛЕКСИКОГРАФИИ

Анастасія Надолинська

*Южноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського,
кафедра української філології,
ул. Старопортофранківська, 26,
Одеса, 65020, Україна,
Тел.: (048) 723-40-98*

Автором уточнена сутність поняття “концепт” с точки зрения современной когнитивной лингвистики, теоретически обоснованно и проиллюстрировано содержание и структуру словарной статьи.

Ключевые слова: концепт, словарь концептов, словарная статья.

Стаття надійшла до редколегії 4.12. 2009

Прийнята до друку 20. 01. 2010